

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԻ ԱՌԹԻԻ

«Վէմ»-ի անցեալ համարում վերջացան Վ. Փափազեանի յուշերը Տարօն – Տուրուբերանի դէպքերի մասին: Զափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք, որ այդ, ինչպէս եւ Վ. Մինախորեանի յուշերը մինչեւ այժմ «Վէմ»-ի մէջ հրատարակած ամենէն ցնցող մարդկային վաւերագրերն են: Ես գիտեմ ընթերցողներ, որոնք լացով են կարդացել այդ գրածքները եւ կարդալուց յետոյ անքուն դիչերներ են անց կացրել:

Եւ, յիշաւի, զարհուրելի բաներ են Վ. Փափազեանի պատմածները: Զարհուրելի ո՛չ միայն թիւրքերի դործած բարբարոսութիւններով, ո՛չ միայն ժողովրդի քաշած աննկարագրելի տառապանքներով, ո՛չ միայն գերակատարների հոգեկան ծանր աղբյուրներով, այլ, մանաւանդ, դիմադրական ա՛յն տկար ոգիով եւ ղեկավարութեան բացարձակ անկարողութեամբ, որով ներկայանում է մեզ Տարօնի աշխարհը Հայկական Եղեռնի օրերին: Մինչ անդին Վասպուրականը, տաղնապի գերազոյն վայրկեանին, իր մէջը բաւական կամք եւ վրձնականութիւն ունեցաւ դիմադրելու համար ահաւոր վտանգին ու փրկւեց, Մուշն ու Սասունը, որոնց վրա, տասնեակ տարիներ, ոչ պակաս յեղափոխական ուշ ու գուրգուրանք էր թափւել, հոգեպէս ու կազմակերպական տեսակէտից անպատրաստ գտնւեց ու կործանւեցաւ: Ինչո՞ւ ալլապէս պիտի լինէր, ինչո՞ւ ալլապէս եղաւ: Վ. Փափազեանի յուշերը անողոք ու սարսափելի են իրենց դաժան պատասխաններով:

Պէտք է ասել, որ զբոսի ուժերն էլ իրենց պարտականութիւնը լրիւ կերպով չկատարեցին Տարօն – Տուրուբերանի վերաբերմամբ: Մինչ Արամի օգնութեան ճիշդ արագ արձագանք դտաւ Կովկասում, եւ ոռւս բանակի առաջապահ կամաւորների Արարատեան ջոկատը ժամանակին հասաւ եւ փրկեց պաշարւած Վանը, Մշից հասնող օգնութեան աղաղակը գուգադիպեց ոռւս բանակի խուճապային նահանջի առաջ բերած բարոյալքման եւ մնաց ձայն բարբարոյ յանապատի:

Այն ինչ, պէտք է վկայել, որ Տարօնի փիճակը ոչ պակաս, թերեւս եւ աւելի էր յուզում Կովկասի հայութեան միտքը քան Վասպու-

լաւանինը: Մասնաւորապէս Ռոստոմն ու Անդրանիկը շատ էին մըտահոգւած Մուշ ու Սասունի ճակատագրով: Եւ, սակայն, նոյն Անդրանիկը, քիչ յետոյ, երբ պէտք եղաւ յանդուգն մի շարժումով օդնութեան փութալ հոգեվարքի օրեր ապրող Տարօնին, մարդկային տրկարութեան մի ողբալի հոգեվիճակ երեւան բերեց: Եւ յետոյ — ես գիտեմ — անհունօրէն տանջւեց խղճահարութեան մղձաւանջային նոպաներից...

Ես լաւ եմ յիշում այդ օրերը: 1915 թ. յուլիան էր: Ն. Աղբալեանի հետ Վասպուրականում էի կամաւորական գործերով: Յուլիսի առաջին օրերին մեր կամաւորները, իբրեւ զօրավար Տրուխինի ջոկատի յառաջապահներ, Ուրթապի տակն էին: Վանայ լճի ամբողջ հարաւը գրաւած էր բոլորովին: Երբ մենք հասանք Արարատեան ջոկատը, մեր կամաւորները արդէն ճակատում էին Ուրթապի բարձունքներում դիրք բռնած թշնամու դէմ, իսկ հրետանին ուժակոծում էր Ռահվա դաշտը: Յիշում եմ՝ մի խորհրդակցութեան մէջ, որին ներկայ էին Վարդանը, Անդրանիկը, Դրօն, Քեռին, Համազասպը, Խէչօն եւ ուրիշներ հրամանատարական կազմից, քննութեան առնեց շուտով դէպի Տարօն արշաւելու խնդիրը եւ ամենից անհամբեր էին երեւում Անդրանիկն ու Դրօն, մանաւանդ Անդրանիկը, որ հին յիշողութիւններ ու համակրանքներ ունէր կապւած հերոսական Սասունի ու Մուշի հետ: Ենթադրւում էր, որ Տարօնի գրաւումը օրերի հարց է: Ամենքիս զբաղեցնողն ու անհանգստացնող միտքը միայն այնտեղի ժողովրդի վիճակն էր — ո՞ղջ էր, տեղահանւած էր, թէ՞ կոտորւած...

Խէչօի թաղումից յետոյ, ամսաթիւը լաւ չեմ յիշում, երեւի յուլիս 12 — 13-ին, ես վերադարձայ Կովկաս: Արդէն Բերկրիում լսեցին չարագուշակ լուրեր, թէ ոուս բանակը բոլոր ճակատներում նահանջում է: Տեսանք եւ փախտականների առաջին խմբերը, բայց ոչ ոք ոչինչ չգիտէր: Արագայի դաշտում լուրերը աւելի ստոյգ դարձան. այո՛, ոուս զօրքերը նահանջում էին: Կարծեմ Թափառիգի վերայ էր հանդիպեցի Մոսկւայի Կոմիտէի բժշկա — սանիտարական խմբին՝ Յովս. Թադէոսեանի գլխաւորութեամբ, որ գնում էր Վան: Որոշեցինք խմբի ուժերն ու միջոցները տրամադրել նոր գաղթականների տեղաւորման եւ դիմում անել չորրորդ կորպուսի հրամանատարութեան՝ խնդրելով մի շարք վայրերում գաղթականական կայաններ հաստատել՝ տեղահան եղած հայութիւնը պաշտպանելու եւ խնամելու նպատակով:

Երբ հասայ Իգտիր, իրարանցումն ու խուճապը արդէն ընդհա-

նուր էր: Իգտիրի շրջակայքը թափւած էին հազարաւոր փախստականներ Ալաշկերտից եւ ուրիշ տեղերից: Հեռագիրները հաղորդում էին, որ Վասպուրականն էլ տեղահան է եղել ու շարժւել դէպի Կովկաս: Հարկաւոր էր անմիջապէս կազմակերպել օգնութեան ու պաշտպանութեան գործը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր բանակի հրամանատարութեան արտօնութիւնն ու աջակցութիւնը: Աղգ. Բիւրոյի հրահանգով եւ մեկնեցի չորրորդ կորպուսի կենտրոնավայրը, որ, առում էին, Կաղզւանումն էր: Վերջին վայրում, սակայն, իմացեց, որ զօր. Օգանովսկին հաստատուել էր Նովո - Նիկոլաեւկա գիւղում, ուր եւ գտայ նրան գլուխը կորցրած դրութեան մէջ:

Այնտեղ էր եւ Տիգրան Դէվոյեանը, որ այն ժամանակ դրաղւած էր հետախուղական գործով: Նախ քան հրամանատարին դիմելը, ես խորհրդակցութիւն ունեցայ Դէվոյեանի հետ, եւ միասին կազմեցինք այն կէտերը, որոնց կարգադրութիւնը պէտք էր խնդրել, զօր. Օգանովսկուց: Ճիշտ այդ օրերին Դէվոյեանը Մշից տեղեկութիւններ էր ստացել: Բերել էին սղերդցի երկու եղբայրներ՝ Տիգրան ու Խէչօ - երկու սքանչելի քրդախօս երիտասարդներ, որոնք մահը աչքի առնելով՝ ճեղքել էին թրքական ռազմագիծը եւ տեղ հասցրել իրենց վստահւած նամակը - մի երկար, հմայելի ձեւով ծալւած թուղթ, որի մէջ տեղեկութիւններ էին ամփոփւած թիւրքական զօրամասերի ու հայ ժողովրդի դրութեան մասին եւ շուտափոյոյթ օգնութիւն էր խնդրում: Տիգրանն ու Խէչօն դեռ Դէվոյեանի մօտն էին եւ պատրաստուում էին նամակի պատասխանը տանելու:

Պէտք է փակագծի մէջ ասել այստեղ, որ հետագային Տ. Դէվոյեանի անունը շատ է քաջքշւել, մանաւանդ, Անդրանիկը եւ Տարօնի գործիչները նրա հասցէին խիստ ծանր ամբաստանութիւններ էին արել. նրան մեղադրում էին, որ, իբր թէ, բարեխղճութեամբ չի կատարել իր պաշտօնը, որ թշնամու ուժերի քանակի մասին չափազանցւած տեղեկութիւններ է տւել ռուս հրամանատարութեան եւ դրանով նահանջի պատճառ դարձել: Դժւար է ասել՝ որքան հիմնաւոր են այդ մեղադրանքները: Ամէն պարագայի տակ, Տ. Դէվոյեանը, որ արտասահման է եւ հնարաւորութիւն ունի աղատօրէն արտայայտւելու, պարտաւոր է իր խօսքն ասել եղած մեղադրանքների մասին: «Վէմ»-ը անուշտ, տեղ կը տայ նրա առաջադրելիք փաստերին:

Նախ քան զօր. Օգանովսկուն ներկայանալը, Տ. Դէվոյեանի հետ խորհրդակցաբար կազմեցինք մի յուշագիր, որի մէջ դրւած էին անմիջական գործադրութիւն պահանջող կէտերը: Որքան յիշում եմ, իմ

միջոցով, Հայոց Ազգային Խորհուրդը չորրորդ կորպուսի հրամանատարից խնդրում էր —

1) Հրաման տալ համապատասխան զորամասերին, որ ապահովեն հայ ժողովրդի արտագաղթը դէպի Կովկաս:

2) Վասպուրականի եւ Ալաշկերտի ճանապարհի վրա, որոշ կէտերում, հաստատել զորապահակներ, սնունդի եւ բժշկական կայաններ, զաղթականներին օգնելու համար:

3) Տրամադրել անհրաժեշտ քանութեամբ սնունդ եւ բժշակական միջոցներ:

4) Տրամադրել փոխադրութեան միջոցներ՝ հիւանդ եւ քալելու անկարող զաղթականների տեղափոխութեան համար:

Եւ 5) Հրամայել հայ կամաւորական զնդերին, տալով նրանց թնդանօթներ եւ օժանդակ ուսական ուժեր, թիւրք բանակի թիկունքից, օգնութեան հասնել Մուշի հայութեան:

Այս վերջին կէտը դուրս էր Ազգ. Բիւրոյի կողմից տրած հրահանգից, բայց Տիգրանի եւ Խէչօի բերած տեղեկութիւնները այնքան ծանրակշիռ էին եւ օգնութեան պահանջը այնքան անյետաձգելի, որ Դէվոյեանի հետ համախորհուրդ որոշեցինք այդ պահանջն եւս մըտցնել յուշագրի մէջ եւ անձնական տեսակցութեան ժամանակ էլ պաշտպանել:

Զօր. Օգանովսկին, եօթանասունը անցած այդ բարի ծերուկը, մեզ ընդունեց, սովորականի պէս, շատ սիրալիք: Նա հայից ոչ պակաս սրտցաւութիւն էր ցոյց տալիս դէպի հայկական գործերը եւ ուսական շրջաններում յայտնի էր իրրեւ «անուղղելի» հայասէր: Կարդաց յուշագիրը, լսեց իմ բացատրութիւնները, արտասուեց եւ խոստացաւ ամէն բան կատարել: Մանաւանդ, նրան դիւր եկաւ յուշագրի վերջին կէտը, որ ռազմական տեսակէտից էլ արժէքաւոր հետեւանքներ կարող էր ունենալ: Ու սկսեց պատմել նման մի դըւազ զինուորական կեանքի հեռաւոր անցեալից: Ծիշտ այդ պահուն ներս մտաւ իր սպայակոյտի պետը՝ զօր. Մդիվանին, բարձրահասակ ու ներկայանալի մի զինուորական, որ իսկապէս զօրամասի գործերի իրական ղեկավարն էր:

Զօր. Օգանովսկին շտապեց մեզ ծանօթացնել: Զօր. Մդիվանին, մի քանի շատ սիրալիք խօսքերից յետոյ, կարդաց յուշագիրը, լսեց իր պետի բացատրութիւնները եւ պաղ ջուր լեցրեց բոլորիս գլխին. նահանջող բանակը այնպիսի վիճակի մէջ է, որ մեր խնդրած կէտերից եւ ոչ մէկը հնարաւոր պիտի լինի գորածդրել. զաղթականներին օգնելը զօրքի գործը չէ, դրա համար կան թիկունքի կազմակերպու-

թիւներ. հայ կամաւորները հազիւ թէ կարողանան թշնամու բանակի թիկունքը անցնել. այդ շատ վտանգաւոր ձեռնարկ է: Մի խօսքով, մոայլ յոռետեսութիւն: Զօր. Օգանովսկին փորձեց Մդիվանիի ասածները մեղմացնել, յուսադրել ու քաջալերել, բայց պարզ էր, որ պիտի կատարէր Մդիվանիի ասածը եւ ոչ իրենը, ինչ որ եւ հաստատուեց հետագայ դէպքերով:

Երբ ես վերադարձայ Իգտիր, արդէն գաղթականութիւնը խճողւած էր ամէն կողմ: Հասել էր եւ կամաւորական խմբերի մի մասը: Մարդիկ էին եկել եւ Թիֆլիսից ու Երեւանից: Այնտեղ էին Ռոստոմը, Անդրանիկը, Արամը, Արմէն Գարօն, Վարդանը, Դրօն, Իշխանը, Աղբալեանը եւ ուրիշներ: Տեղի ունեցան մի շարք յուզումնալից խորհրդակցութիւններ ստեղծւած կացութեան մասին: Քննութեան առաջին խնդիրը Տարօնի հայութեան շտապով օգնութիւն հասցնելու հարցն էր:

Այս ժողովների միջոցին պարզեց մի հափից՝ աւելի տխուր պատմութիւն, որ յետոյ հաստատուեց եւ պաշտօնական փաստերով: Երբ նահանջի հրամանը դալիս է Վանի լճի հարաւի զօրամասի պետ զօր. Տրուխինին, վերջինս, Դրօի եւ մօար եղող միւս խմբապետների դիմումի վրա, արտօնում է հայ կամաւորական բոլոր զինուորներին, ուստական թնդանօթների եւ կազակ հարիւրակների օգնութեամբ արագօրէն շարժել դէպի Մուշ՝ մի կողմից այնտեղի հայութիւնը ազատելու եւ միւս կողմից թիւրք բանակին թիկունքից զարնելու եւ խուճապի մատնելու դիտաւորութեամբ: Բայց այս ծրագրին հակառակում է Անդրանիկը, որ Մուշի ուղղութեամբ առաջաւոր դիրքերում էր, հազիւ 30 քիլոմետր Տարօնի դաշտից: Նա թուղթ է դրում հեծելազօրի պետ զօր. Շարպանտիյէին *) յայտնելով, թէ ինքը հնարաւոր չի համարում զօր. Տրուխինի կարգադրութիւնը կատարել, որովհետեւ կարող է կտրւել ուսական բանակից, եւ առանց պատասխանի սպասելու՝ թողնում է դիրքերը եւ բռնում նահանջի ճամբան...

Ինչպէս ասում էին, Անդրանիկն այնքան ջղայնացած ու բարոյալքւած էր, որ ճանապարհին ոչ մի տեղ չի կանգնում և իր զինուորներն առած՝ աշխատում է օր առաջ հասնել Կովկաս: Նոյն իսկ Բերկիրում, ուր խոնւած էր Վասպուրականի գաղթականութիւնը, մերժում է տրամադրել իր ուժերը ժողովրդի պաշտպանութեան համար եւ ան-

*) Այդ քղբի պատմեմը, գրւած Անդրանիկի գործավար Աշխաբիբեգ Կարու Մելիքի - Քալանթարյանի ձեռքով եւ Անդրանիկի ստորագրութեամբ, գտնւում էր կառնարական առաջին գնդի դիւանական քղբերի մէջ:

պաշտպան թողնելով բազմահազար բազմութիւնը՝ շտապում է հեռանալ: Բարեբախտաբար, վրա է հասնում Դրօն իր զօրամասով եւ իր վրա է առնում Բերկրիի պաշտպանութեան գործը: Ականատեսները վկայում էին, որ եթէ Դրօն ժամանակին չհասնէր, Վասպուրականի հայութեան մի ահազին մասը կը կոտորէր Բերկրիի ձորում:

Իգտիրում էլ, ժողովների ժամանակ, Անդրանիկը շատ տարօրինակ դիրք բռնեց: Գլխաւորապէս, Արմէն Գարօն եւ Դրօն, որքան յիշում եմ, եւ Ռոստոմն ու Արամը պնդում էին եւ միւսներն էլ համամիտ էին, որ կամաւորական զնդերից կազմւի մի յատուկ զօրամաս, որ անմիջապէս փութայ Տարօնի օգնութեան: Առաջարկւում էր, որ զօրամասի գլուխը կանգնէ ինքը Անդրանիկը, բայց սա բռնուն կերպով հակառակ արտայայտեց այդպիսի մի ձեռնարկի: Նրա կարծիքով, յիմարութիւն էր միայն հայկական ուժերով առաջ շարժելու միտքը: Ինչպէ՞ս կարելի է այդքան փոքր ուժերով կռւի դուրս գալ թիւրքական բանակի դէմ: Ոչ ինքը կ'երթայ, ոչ էլ ուրիշին խորհուրդ կը տայ այդպիսի մի քայլ անելու, որ հաւասար է էջ նահատակութեան...

Անդրանիկի բռնած դիրքը ուղղակի շփեցուցիչ էր բոլորի համար: Երբ ժողովը այնուամենայնիւ, հակառակ նրա բռնուն հակառակութեան, որոշեց զօրամաս կազմել եւ օր առաջ ճանապարհ դնել դէպի Մուշ, Անդրանիկը ջղայնացած թողեց ու հեռացաւ եւ այլեւս չը մասնակցեց խորհրդակցութիւններին: Բաւական ձգձգումներից յետոյ, կազմեց կամաւորական յատուկ մի ջոկատ, որի գլուխն անցաւ Դրօն եւ շարժեց Տարօնի ուղղութեամբ: Դժբախտաբար, արդէն ուշ էր. յուլիսի 20 – 25-ին, ճիշտ երբ Իգտիրում սկսւել էին աղմկոտ խորհրդակցութիւնները, Տարօնի ժողովուրդը կոտորւել էր: Եթէ 10 – 15 օր առաջ Անդրանիկը կատարէր զօր. Տրուխինի հրամանը, ո՞վ գիտէ, թերեւս Տարօնի ողջ մնացած հայութիւնը փրկւած կը լինէր...

Դրօն իր զօրամասը ուղղեց դէպի Զիւլան: Եւ Զիւլանի արշաւանքը եղաւ նրա մարտական գործունէութեան փայլուն էջերից մէկը:

Պէտք է ասել, որ յոսսահատութեան ու բարոյական կազմալուծման այս դէպքը առաջինը չէր Անդրանիկի կեանքի վերջին շրջանում: Նոյն երեւոյթը տեղի էր ունեցել եւ առաջին նահանջի ժամանակ, 1914 թ. դեկտեմբերին, երբ ջղայնացած եւ, աջ ու ձախ, ձեռքը ընկած մարդկանց հայհոյելով ու ծեծելով՝ թողել հեռացել էր դէպի Ջուղա՝ երեսի վրա ձգելով Սալմաստի եւ Խոյի հայ գաղթականութիւնը: Նոյն պատկերը, աւելի ճակատագրական հետեւանքներով, կրկնեց եւ 1918-ին, Կարնոյ դէպքերի ժամանակ եւ, մանաւանդ, Ղարաքիլի-

սէի ճակատամարտի օրերին, երբ մերժեց կատարել զօր. Նազար-բէգեանի զինուորական հրամանը եւ իր զօրամասն առած՝ քաշւեց հեռացաւ Դիլիշան, ապա՝ Բայազէտի, Վայոց Ձորի ու Նախիջեանի վրայով դէպի Պարսկաստան: Կուէի ժամանակ վախ չճանաչող այս անվեհեր ու քաջ հայդուկը, այդ անպայման բարձրատաղանդ ու հայրենասէր զինուորականը, նահանջի օրերին զարմանալի արագութեամբ մատնուով էր յուսալքման, դառնում էր ջղադրգին ու անտանելի եւ իր հոգեկան քայքայւած վիճակով բարոյալքող աղդեցութիւն էր առնում եւ շրջապատի վրա:

Այդպէս եղաւ եւ 1915-ի նահանջի ժամանակ. հերոսական ոչինչ չկար նրա ընթացքի մէջ: Երբ Իգտիրում տեսաւ, որ հակառակ իր պնդումի, Տարօնի արշաւանքի առաջարկն անցաւ, ջղայնացած հրաժարեց – քանի՜ երոյրդ անգամ – գնդի հրամանատարութիւնից, ամէն ինչ ձգեց երեսի վրա ու հեռացաւ այլեւս երբեք չվերադառնալու յայտարարութեամբ: Առաջին գնդի գործերը ստիպւած եղայ ստանձնել ես, կամաւորներին ու դոյքերը փոխադրեցի Աւան գիւղը, Երեւանի մօտ, ուր տեղի ունեցաւ գնդի վերակազմութիւնը: Ամիսներ յետոյ, երբ գունդը՝ լրացւած ու վերակազմւած՝ արդէն պատրաստ էր արշաւանքի, Անդրանիկը վերադարձաւ Թիֆլիսից եւ գնդի կամաւորների գլուխն անցած՝ նորից գնաց պատերազմի դաշտ: Սակայն, այս անգամ էլ երկար չմնաց – գունդը յանձնեց Սմբատին եւ վերջնականապէս քաշւեց գործերից, մինչեւ 1918-ի եղերական օրերը...

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

